

Н. В. МИХАЛЬЧУК. ФОРМУВАННЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО СТЕРЕОТИПУ

Аналізуються основні етапи формування теоретико-методологічних підходів до дослідження низки індивідуально-психологічних та суспільно-політичних феноменів свідомого і прихованого характеру, за своїми характеристиками близьких до стереотипів, які вплинули на сучасне розуміння стереотипу політичного.

Ключові слова: *стереотип, стереотипизація, архетип, пізнання, мислення, суспільно-політична поведінка.*

Анализируются основные этапы формирования теоретико-методологических подходов к изучению ряда индивидуально-психологических и общественно-политических феноменов сознательного и бессознательного характера, за своими характеристиками приближенных к стереотипам, которые повлияли на современное понимание стереотипа политического.

Ключевые слова: *стереотип, стереотипизация, архетип, познание, мышление, общественно-политическое поведение.*

The article analyzes the main stages of the theoretical and methodological approaches to study a number of individual psychological and socio-political phenomena of consciousness and unconsciousness nature, but its characteristics are close to stereotypes that influenced the modern understanding of the political stereotype.

Key words: *stereotype, stereotyping, archetype, cognition, thinking, social and political behavior.*

Всебічний інтерес до аналізу стереотипів, шляхів і методів впливу на них, механізмів їх формування і руйнування викликаний сучасними потребами політичної науки й практики.

Дослідження стереотипів, зокрема політичних, нова тема в українській політичній науці, про що свідчить відсутність публікацій з даної проблематики. Водночас на сучасному етапі дослідження стереотипу особливо актуальні у зв'язку з формуванням масової культури, активізацією процесів політичної комунікації, дедалі вагомішу роль в яких відіграє маніпулятивний вплив на формування суспільної свідомості. Відтак, актуальність дослідження феномена стереотипу й проблем стереотипизації пов'язана, з одного боку, з поглибленням теоретико-методологічних підвалин політичного знання, а з іншого – з їх соціально-практичним, зокрема політико-комунікативним значенням.

Стереотип існує з найдавніших часів, однак предметом наукових досліджень він став лише у XX ст. У західній літературі існує безліч напрямів, які розробляють соціально-біхевіористські (У. Ліпманн, Р. О'хара), психологічні (Т. Адорно, Г. Олпорт, М. Хоркхаймер), символічно-інтеракціоністські (Т. Шибутані, Д.-К. Девіс, С.-Дж. Беран), феноменологічні (Е.-В. Вайнекі) теорії дослідження стереотипів у межах відповідних підходів.

Вважається, що вперше термін «стереотип» до суспільно-політичної науки ввів 1922 р. у своїй класичній монографії «Суспільна думка» видатний американський політичний оглядач, теоретик пропаганди, дослідник засобів масової інформації Уолтер Ліпман. Однак це не цілком правильне твердження. Даний

типографський термін У. Ліппман, можливо, інтуїтивно, використав для того, щоб яскравіше сформулювати свою думку про те, що до одержання зовнішньої інформації людина вже має давно сформовані, досить стійкі уявлення з будь-якого приводу – «картинки в головах».

Заслуга У. Ліппмана полягає в тому, що він звернув на це явище особливу увагу, а також дав цьому явищу визначення, яке стали використовувати як науковий термін.

Дослідник визначив стереотип як особливі соціально-психологічні утворення, які займають місце аналітичних конструкцій розуму в усвідомленні дійсності. Реальне сприйняття супроводжується інтенсивною роботою фантазії. Так народжується стереотип. З потоку життя ми схоплюємо нечіткі образи, стереотипізовані для нас культурою¹.

Дослідник спробував описати і процес стереотипізації. Формування стереотипів, у трактуванні У. Ліппмана, зумовлене не тільки функціонуванням соціально-психологічних механізмів, а й низкою суспільно-політичних чинників. Так У. Ліппман став не тільки засновником концепції стереотипного мислення й поведінки, а й започаткував традиції дослідження політичних стереотипів у межах *соціально-біхевіористського підходу*. Крім того, У. Ліппман розглядав проблему стійкості стереотипу, вказуючи на її взаємозв'язок з його функцією соціально-психологічного й ідеологічного захисту об'єкта, який представляє цінність для певної соціальної спільності, а також підкреслював особливу важливість у цьому процесі емоцій. Тому будь-яке зазіхання на стереотип виглядає для людини як атака на фундаментальні основи всесвіту.

Загалом У. Ліппман розглядав феномен стереотипу з різних точок зору, залежно від виконуваної ним у тієї або іншої ситуації функції. Крім стійкості стереотипу, вчений звернув увагу й на інші проблеми: роль символів, фактів, цінностей тощо у процесі формування суспільної думки. Візі У. Ліппмана визначили проблематику дослідження політичних стереотипів, зокрема його послідовниками Е. Богардусом, Ф. Меріллою, К. Янгом, які продовжили розглядати суспільну думку як стереотипізовану, насичену забобонами і схематичними уявленнями, в чому вони вбачали широкі можливості маніпуляції людьми. Політичне маніпулювання, відтак, стало розглядатися як можливе внаслідок певних соціально-психологічних закономірностей, які визначають функціонування масової свідомості.

Сучасні дослідження стереотипів ґрунтуються на наукових розробках представників фрейдизму, структурно-лінгвістичного аналізу, екзистенціалізму, феноменології і герменевтики. Однак дослідження механізмів індивідуального сприйняття реальності ґрунтуються на розробках більшого спектра авторів, які дали *іраціональне* трактування ідеологічних процесів.

Історія вивчення соціальних стереотипів, до різновиду яких відносяться політичні, бере початок в Античності. Так, Платон відзначав наявність людських оман. У праці «Держава» є відомий уривок – «міф про печеру», у якому в метафоричній формі говориться про те, що людський кругозір обмежений конкретними умовами суспільного буття (подібного печері) і доступністю людині лімітованої інформації про навколишні події і предмети («шори» на очах), а також сформованими у дитячі роки стереотипними уявленнями («оковами»): «Представ, що люди перебувають у підземному житлі на кшталт печери, де у всю її довжину тягнеться широкий просвіт. З малих років у них на ногах і на шії окови ... людям не зрушити з місця, і бачать вони тільки те, що в них перед очима, тому що повер-

нути голову їм заважають окуви»². Людям доступні лише тіні від справжніх предметів і ці тіні вони мають за істину. Якщо з когось знімуть окуви, змусять його встати, повернути шию, пройтися, глянути нагору - вбік світла, йому буде болісно виконувати все це, він не має сили дивитися на ті речі, тінь від яких він бачив раніше. Тобто у людей різного становища різне уявлення про видимий навколишній світ. Той, хто пізнав істину, яка суперечить його колишнім переконанням, не в змозі дивитися на речі під іншим кутом зору.

Проблема стереотипізації пізнання не могла не хвилювати європейських мислителів Нового часу, зокрема таких, як А. Бергсон, Р. Декарт, І. Кант, М. Мерло-Понті, П. Рікер, З. Фрейд, К.-Г. Юнг та ін.

Значний внесок у ірраціональне вивчення стереотипів зробив Френсіс Бекон. Він писав про існування «ідолів» людського розуму. Ідоли, якими одержимий дух, бувають або набутими, або вродженими. Набуті вселилися в розуми людей переважно з навчань філософів. Вроджені властиві природі самого розуму, який більше схильний до оман, ніж до почуттів³. Людські омани є «результатом неправильної схильності», під якою Ф. Бекон розуміє установку сприймати явища й події під певним кутом зору.

«Ідоли» впливають на інтелект або в силу особливостей людського роду, або в силу індивідуальної природи кожної людини, або як результат використання слів людьми, тобто в силу особливостей природи людського спілкування. Перший вид ідолів філософ називає «ідолами роду», другий – «ідолами печери», третій – «ідолами площі». Він називає також четверту групу ідолів – «ідоли театру».

Філософ підкреслює схильність людини до категоризації й спрощення. Інтелект людини придумує «ідолів печери». Люди шукають істину у своїх «печерах» – мікрокосмах, а не у навколишньому світі.

Засновник німецької класичної філософії І. Кант у дослідження специфіки людського сприйняття ввів поняття «догматизму», започаткувавши теорію пізнання. Він не вірив у силу людського розуму. Пізнавальні можливості людини повинні співвідноситися зі світом, а світ – з нашими пізнавальними можливостями. Світ співвідноситься з можливостями нашого пізнання, а саме: свідомість є активним учасником становлення світу, який надає нам досвід – синтетичне ціле матерії і форми. Після нього така тіньова робота психіки й свідомості фіксувалася багатьма психологами, філософами, етнологами, хоча й одержувала різне понятійне тлумачення й визначення.

Так, Ф. Ніцше пише про «світ неясних почуттів», хаос несформованих ідей, які характеризують поведінку. Філософ стверджує, що не існує справжніх моральних суджень, однакових для всіх, але підкреслює роль вербального впливу на розуми, який неможливий без однакової інтерпретації слів. Але одне й теж слово може викликати в різних людей неоднакові асоціації.

Стереотипи тісно пов'язані із суспільною мораллю, тому що є засобом утримати в її межах «відщепенців», які безкомпромісно відкидають традиційні підвалини співіснування людей. Таким індивідам суспільство протиставляє «аргумент ізоляції»: «Докори совісті у самої совісної людини слабкі порівняно з почуттям: «це огидно *твоєму* суспільству». Чого ж тут боятися? Самітності! – цього аргументу, перед яким відступають навіть найкращі аргументи на користь будь-якої особистості або справи! - Так діє в нас стадний інстинкт»⁴.

Людина приречена йти на повідку в моралі – адже без суспільства їй не вижити, вона не може існувати без спілкування і широких комунікативних зв'язків.

Для виживання людині необхідно зберегти себе як «нормального» члена суспільства в очах інших людей: «Те, що ми знаємо й пам'ятаємо про самих себе, не настільки суттєво для щасливого життя ... Одного чудового дня вибухає над нами те, що інші знають (або думають, що знають) про нас, – і тоді ми досягаємо, що це набагато сильніше. Легше впоратися зі своєю нечистою совістю, ніж зі своєю нечистою репутацією»⁵.

Психологічна концепція Г. Оллпорта – один з варіантів підходу до стереотипу як когнітивного елементу специфічної, соціальної установки – забобону, зокрема етнічного. Розум включає два компоненти: установку симпатії або антипатії, причому не просто як конкретне відношення до конкретної групи, а як вираження способу мислення про світ, у якому людина живе⁶. У своїх дослідженнях Г. Оллпорт виходить із того, що людина схильна до забобонів, помилкове узагальнення й ворожість – звичайні характеристики індивіда⁷.

На думку Г. Оллпорта, характерною рисою мислення упередженої людини є те, що під тиском специфічної психологічної структури в неї у всіх сферах досвіду формуються недиференційовані, полярні категорії: специфічна когнітивна структура, яка вирізняється прагненням до чіткості, полярності й підвищеною стійкістю до змін. У. Оллпорт не відносить стереотип до жорстко закріплених формувань. Стереотип слухняно «приспосовується до характеру забобону й до вимог ситуації»⁸.

Цікавою є точка зору К.-Г. Юнга, архетипи й колективні уявлення якого нагадують стереотипи. Для дослідника архетипи мають визначальне значення – як і стереотипи, вони є основою поведінки людей. Архетип К.-Г. Юнг розуміє як ідею або первісний образ, «різновиди дії», «архаїчні залишки», «успадковані уявлення», спосіб, за допомогою якого несвідоме діє на свідомість і взаємодіє з ним. При народженні у людині присутні всі накопичені за історію існування суспільства архетипи, тому доцільно говорити про колективний підсвідомий архетип. Архетипи належать до сфери несвідомого і супроводжуються емоціями (афектами).

Уявлення про природу феноменів, за своїми характеристиками близькими до стереотипів, свідчать про спроби протягом усієї історії дослідження суспільно-політичної поведінки людини знайти, охарактеризувати й визначити прикродонну суспільству й особистості структурну одиницю людської свідомості, яку можна вважати об'єднуючим чинником взаємодії людей.

Т. Адорно запропонував концепцію стереотипу в руслі теорії «авторитарної особистості». Він пов'язував стереотипність як форму мислення з формуванням етноцентристської особистості й ідеологією у цілому. Дослідник вважає, що стереотипи виконують функцію своєрідних «репресантів»: вони пригнічують індивідуальні прагнення, приписуючи їх представникам «ворожих груп». За його визначенням, стереотип – це «пристрій для зручного бачення речей»⁹.

У праці «Авторитарна особистість» вчений зазначає, що стереотипи засновані на глибинних неусвідомлюваних джерелах. Стереотипи – це загальні, упереджені, позбавлені конкретності характеристики об'єктів, які спотворюють сприйняття дійсності. Вчений висуває постулат про те, що стереотипи – атрибут свідомості авторитарної, нетворчої особистості. Заклопотаність своїм статусом і стає визначальною характеристикою такої особистості й витісняє справжні індивідуальні прагнення.

Т. Адорно пише про стійкість стереотипів. Перекручені стереотипні уявлення не підвладні реальному досвіду. Навпаки, досвід детермінований стереотипами.

Індустріальна стандартизація незліченних феноменів сучасного життя сприяє, на думку Т. Адорно, стереотипному мисленню. Чим стереотипніше стає саме життя, тим більш правильним почуває себе стереопат, який розглядає своє мислення як образ, зумовлений навколишньою реальністю.

Ідея Т. Адорно про закріплення стереотипного мислення за авторитарною особистістю й жорстко фіксованим статусом референтної групи стала в сучасній теорії пропаганди хрестоматійною, викликавши до життя низку важливих методологічних наслідків, зокрема, гіпотеза про те, що стереотипне мислення, перебуваючи в тісній взаємодії з типологічними характеристиками особистості, підпорядковане соціально-культурній детермінації, одержала експериментальне обґрунтування. Були «відкриті» соціальні страти, які найбільшою мірою піддаються дії забобонів, насаджуваних ідеологією.

Природа стереотипу була розглянута П. Сорокіним (хоча він і не використовує поняття «стереотип»): «Низка процесів і форм поведінки заздалегідь зафіксована у тому або іншому вигляді й виконується більшістю членів групи»¹⁰.

П. Сорокін підкреслював, що всередині кожної соціокультурної групи є певний порядок взаємин і чітко встановлений розподіл прав і обов'язків кожного учасника групи. Інституціональним чинником соціального життя виступає колективний рефлекс. І хоча «кожна соціальна група завжди має у своєму середовищі «інакомислячих», вони зазвичай поводять себе відповідно нормам «офіційним»¹¹.

Аналітик усі вчинки людей (акти поведінки) ділить на дві групи: «робити що-небудь» і «не робити що-небудь». Серед актів «не робити що-небудь» він виокремлює: утримання (пасивні акти) і терпіння (активна форма неробства), а також дозволено-належні акти (вчинки, які відповідають уявленням людини про належну поведінку, акти реалізації прав і обов'язків, бажана поведінка); рекомендовані акти (які не суперечать уявленням про належну поведінку, але є понад-нормою, надлишком «гарної» поведінки (подвиги або послуги)), а також недозволені акти, які суперечать уявленням про належну поведінку (злочини)¹².

Дослідник розглянув і проблему зміни шаблонів поведінки, відзначаючи, що «моментальна, одночасна й тотожна зміна шаблонів поведінки у всіх членів групи ... майже неможлива»¹³.

Вже після визначення стереотипу, запропонованого У. Ліппманом, з'явилося безліч праць, в яких акцентувалася увага на відповідних аспектах цього складного соціально-психологічного явища залежно від теоретичної орієнтації автора, зокрема врахування раціональних і ірраціональних методів дослідження, на яких ґрунтується вся західноєвропейська традиція пізнання. Стереотипні символи аналізували західні дослідники психології натовпу Г. Блумер, Є. Канетті, Г. Лебон, С. Московічі, Х. Ортега-і-Гассет. У межах «антропологічної» школи (Є. Тайлор, Є. Ленг, Г. Спенсер та ін.) вивчався зв'язок символу з міфологією, яку вважають джерелом стереотипізованих уявлень. Крім того, і дослідження К. Леві-Стросом первісного етносу, і аналіз З. Фрейдом паранормальної взаємодії «свідоме-несвідоме», і теорія сновидінь та теорія архетипів К.-Г. Юнга як частина психоаналізу в цілому, порівняльно-культурний підхід У. Риверса, сучасні кроскультурні дослідження так чи інакше стосуються розгляду механізмів стереотипізації.

З аналізу напрацювань цих авторів зрозуміло, що споконвічне дослідження стереотипів обмежувалося рамками пошуку відповіді на запитання про ступінь істинності або хибності знання про навколишній світ, неповноту інформації, можливості людського пізнання, впливу різних зовнішніх раціонально-інструмен-

тальних та внутрішніх індивідуально-психологічних чинників на суспільно-політичну поведінку людини.

Новітні західні дослідження стереотипу пов'язані з іменами Б. Бетлхейма, Є. Богардуса, Є. У. Вайнеке, В. Васіліу, Л. Едвардса, О. Клайнберга, Дж. М. Мартіна, Р. О'хари, Р. Таджурі, Г. Таффела, Х. Триандіс, Н. Шонфілда, М. Яновіца, та ін. У працях цих дослідників подано різні інтерпретації стереотипу як явища з певними психологічними механізмами, яке формується під впливом тих або інших зовнішніх і внутрішніх чинників.

До середини 80-х років проблема стереотипів позначилася в межах міждисциплінарних досліджень так званого інтерпретативного поля свідомості, зафіксованого такими дисциплінами, як психологія, структурна лінгвістика, психоаналіз, а також теоретична фізика, хімія, біологія, культурна антропологія. Явище стереотипу відноситься до сфери міждисциплінарних досліджень, тому що стереотипи залежно від сфери їх формування й функціонування бувають самими різними – класовими, політичними, ідеологічними, світоглядними, психологічними, масовими, індивідуальними та ін.

У російській літературі дослідження проблеми стереотипів пов'язане з іменами К. Платонова, А. Бодалева, С. Мурадяна, Ж. Карбовського. У їхніх працях найбільш часто зустрічається визначення стереотипу як «образу» або «набору якостей», досить примітивного або емоційно забарвленого уявлення про дійсність, що неадекватно відображає об'єктивні процеси.

Проблемі етнічних, національних і релігійних стереотипів присвячені наукові дослідження Л. Гумільова, Ю. Бромляя, Л. Шкляра, В. Трусова, А. Філіппова та ін.

Міждисциплінарні дослідження стереотипів зумовили формування відповідної точки зору, згідно з якою стереотипи, як і низка інших феноменів групової й суспільної свідомості, повинні бути об'єднані в загальну концептуальну схему, що дає змогу виокремити чотири рівні стереотипів: індивідуально-психологічні уявлення людини про своє соціальне середовище; уявлення, які формуються під час міжособистісної комунікації; колективні уявлення, які формуються у міжгрупових відносинах; ідеологія, яка формується під впливом певних історичних умов даного суспільства. На цьому рівні і формується політичний стереотип.

Відтак, спільним у дослідженнях стереотипу є те, що здебільшого вони присвячені антропостереотипам та їхньому впливу на суспільно-політичні та національні відносини. Стереотип також розглядається як явище, пов'язане з формуванням різних типів особистості (авторитарної, толерантної тощо), практичні дії яких визначають характер і зміст соціально-політичних процесів у тій або іншій країні.

1. *Lippman W.* Public opinion. – N. Y., 1922. – P. 66. 2. *Платон.* Государство // Сочинения в 3 т. – М., 1970. – Т. 2. – С. 514. 3. *Бэкон Ф.* Сочинения в 2 т. – М.: Мысль, 1977. – Т. 1. – С. 73-74. 4. *Ницше Ф.* Веселая наука / Сочинения в 2 т. – М., 1996. – Т. 1. – С. 546. 5. Там же. – С. 742. 6. *Allport G. W.* The Nature of Prejudice. – N. Y., 1958. – P. 170. 7. *Ibid.* – P. 17-26. 8. *Ibid.* – P. 199. 9. *Adorno T. W. and others.* The Authoritarian Personality. – N. Y. - L., 1950. – P. 36-38. 10. *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 140. 11. Там же. – С. 142. 12. Там же. – С. 52-60. 13. Там же. – С. 145.